

ПРО ХАРАКТЕР ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

На основі аналізу нових даних про розмежування землі на Гераклейському півострові автор робить спробу уточнити власні висновки 1993-го р. щодо характеру землеволодіння в Херсонесі Таврійському в середині — другій половині IV ст. до н. е.

Близько середини IV ст. до н. е. відбувалося значне розширення міської території Херсонеса і земельного фонду, яким володіли члени херсонеської громадянської общини на Гераклейському п-ові. Значна його частина, аж до Сарандинакіної балки на північному сході й Каранських висот на півдні, в той час була розмежована із застосуванням єдиного модуля на більш ніж 440 прямокутних земельних ділянках, відокремлених одна від одної транспортними та межовими дорогами (рис. 1) (Николаенко 1999, с. 40, 79; 2001, с. 3; пор.: Кругликова 1981, с. 10—11; Николаенко 1985, с. 11—12, рис. 1; Зубарь 1993, с. 10). Площа цих ділянок, за поодинокими винятками (пор.: Николаенко 1999, с. 40), на Маячному п-ові становила 17,6 га, а в інших районах Гераклейського п-ова — 26,4 га. У свою чергу, всередині ці ділянки поділялися кам'яними огорожами на квадрати 210 × 210 м, що включали поля різної площі, але, як правило, були кратні 4,4 га (рис. 2) (Николаенко 1999, с. 78; 1999а, с. 104—106; 2001, с. 3; Nikolaenko 2003, р. 131—144). У цілому, система розмежування Гераклейського п-ова досить близька до організації земельного фонду в інших районах античного світу (дет. див.: Will 1966, р. 640—641; Salvian 1974, р. 249—256; Зубарь 1993, с. 10 з літературою)¹.

У зв'язку з розширенням сільськогосподарської території Херсонеса варто звернути увагу на серію херсонеських монет із зображенням Партенос, що сидить зі стрілою в руці, та лані, яка стоїть поруч (рис. 3) (Анохин 1977, с. 20, № 8). Деякі дослідники вважають, що богиня сидить на камені, який уособлював кордони полісних територій, і в такому разі Партенос є захисницею його кордонів. На реверсі цієї серії монет зображений бик, що буцається. Він ілюструє сьомий подвиг Геракла, який, згідно з міфом, переміг лютого критського бика (Apollod., II, 5, 7), а це, у свою чергу, може бути

пов'язане з якимось успіхом херсонеситів у боротьбі з таврами (Русяева, Русяева 1999, с. 129, 131). Якщо це так, то згадану серію монет, що датується приблизно 370—360 р. до н. е. (Коваленко 1999, с. 127—128, табл. III, 3), можна пояснити «просуванням» кордонів, які контролював поліс, на схід. Отже, її випуск може слугувати певним хронологічним репером для часу, що безпосередньо передував розмежуванню більшої частини Гераклейського п-ова.

Суцільне розмежування Гераклейського п-ова, до якого органічно були включені ранніші земельні наділи (Николаенко 1999, с. 37, 78), на ділянки однакової площі близько середини IV ст. до н. е. (Николаенко 1999, с. 33) свідчить не лише про кількісне збільшення громадянської общини Херсонеса, але й про перерозподіл земельного фонду, що відбувався в цей час (пор.: Polib., II, 17; IV, 81; XXIV, 7, 1—4; Plut. Cleom., 5; Luc. 8). Тому є підстави вважати, що саме близько середини IV ст. до н. е. були зрівняні в правах як нащадки перших поселенців, так і їхні нові групи, що влилися в громадянський колектив пізніше (Зубарь 1990, с. 44—45; 2004, с. 40; пор.: Сапрыкин 1994, с. 138—141). Новий розподіл сільськогосподарських угідь був демократичним актом і зумовлював одержання всіма громадянами однакових наділів, що були гарантією і неодмінною умовою їхньої політичної правоздатності (пор.: Arist. Polit., IV, 3, 8; V, 2, 10, 11; Diod., XII, 11, 1; Polib., VII, 10; Утченко 1977, с. 32; Виноградов 1983, с. 392; Кошеленко 1983, с. 17).

Цілковита відсутність надійних джерел не дає змоги сказати щось певне про те, чи супроводжувався цей перерозподіл землі, неминучий за суцільного розмежування всього Гераклейського п-ова, якимись соціальними конфліктами (пор.: Зубарь 1990, с. 45). Утім, приклад Ольвії та інших центрів не дозволяє цілком виключити ймовірність стасіса, яким супроводжувалося включення до складу громадянської общини нових членів (дет. див.: Виноградов 1989, с. 74—80; пор.: Welwei 1998, s. 276).

Нова система організації території Гераклейського п-ова дає змогу припускати, що під час перерозподілу земельного фонду всі повноправні

¹ Важко сказати, якими джерелами користувався М.С. Бондаренко, коли писав про наділи громадян на Гераклейському п-ові площею 60 га (дет. див.: Бондаренко 2003, с. 22).

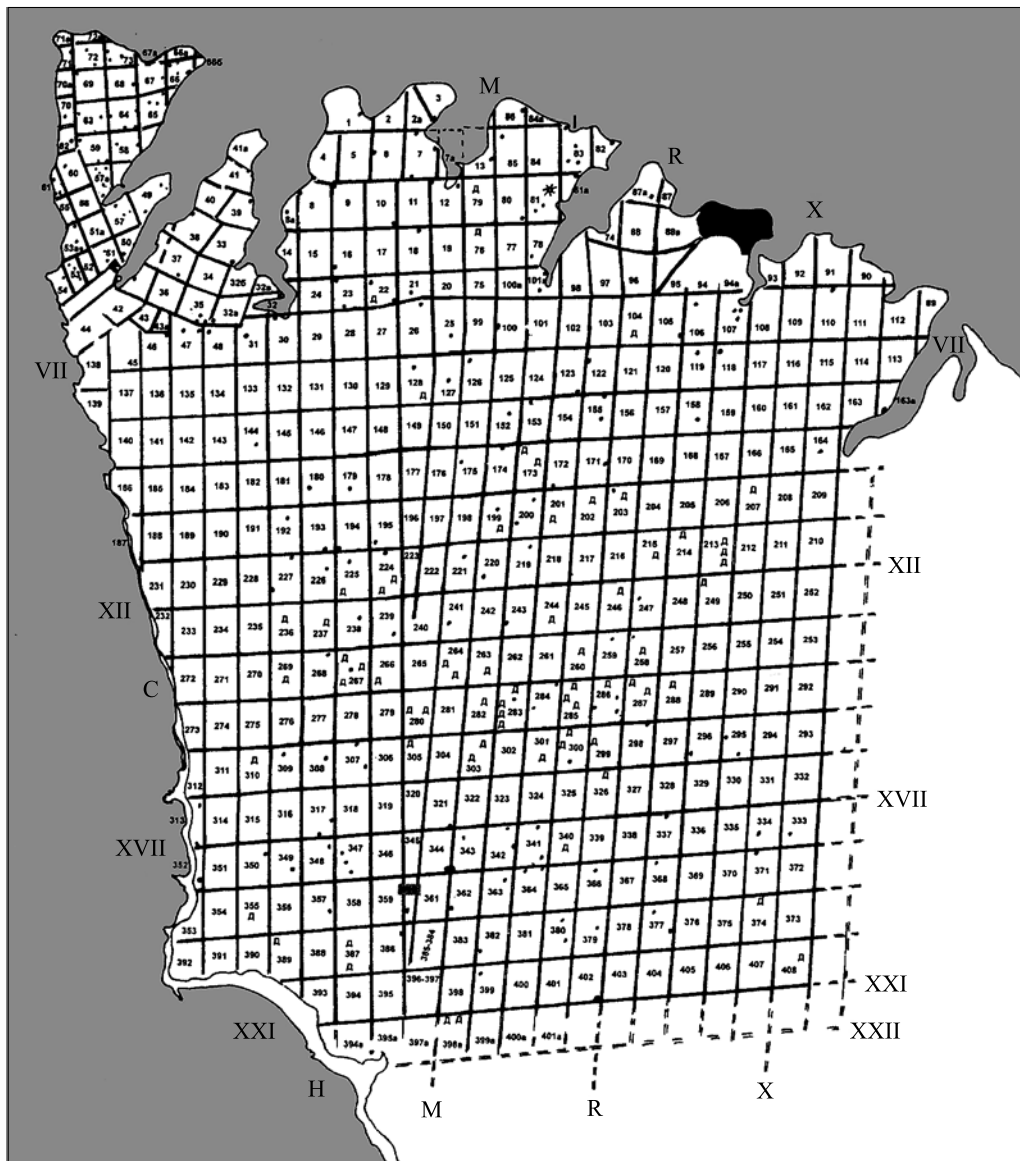

Рис. 1. Система розмежування землі на Гераклеїському п-ові, за Г.М. Николаенко

громадяни одержали у своє користування земельні наділи однакової площі. На підставі того, що під час розмежування землі на Гераклеїському п-ові, як, утім, і в Західній та Північно-Західній Тавриці (Щеглов 1978, с. 88—101; Николаенко 1985, с. 13; пор.: Николаенко 1999, с. 44, 78), використовували єдиний модуль, що дорівнював 36 плетрів, або 4,4 га, було зроблено висновок про те, що саме земельну ділянку таких розмірів одержали всі члени громадянської общини близько середини IV ст. до н. е. (рис. 2) (Зубарь 1993, с. 15—116; пор.: Николаенко 1999, с. 40, 79). Такий наділ, як свідчать численні аналогії (Зубарь 1993, с. 8—15), цілком міг бути основою економічної самостійності та правоздатності громадянина, а також гарантувати йому свободу в античному її розумінні (пор.: Штаерман 1968, с. 669; Кузицин, Штаерман 1986, с. 71; Jameson 1992, р. 137; Osborne 1992, р. 24).

Щоправда, деякі вчені на підставі свідчень Аристотеля і тексту декрету іссейських колоністів із Чорної Керкери (Plato. Legg. 745 с—d; Arist. Polit. VII, 9, 7, 1330 a 14; Яйленко 1971, с. 20; 1982, с. 118—134) роблять висновок про те, що в Херсонесі земельні володіння громадян склалися з двох частин, розташованих у різних місцях хори і в сумі рівних 8,8 га (Зедгенідзе 1983, с. 20; Соломоник, Николаенко 1990, с. 93; Сапрыкин 1994, с. 128—129, 132; Рогов 1996, с. 78; Николаенко 1999а, с. 108; 2001, с. 3—4; пор.: Стоянов 2002, с. 216; Кутайсов 2004, с. 40)². Дійсно, Платон та Аристотель, характеризуючи у своїх працях устрій «ідеального» поліса та його хори, оперували реальними фактами і прикладами з тогочасного життя (Кошелен-

² На це як на доведений факт уже посилаються деякі західні дослідники (див.: Jameson 1992, р. 139).

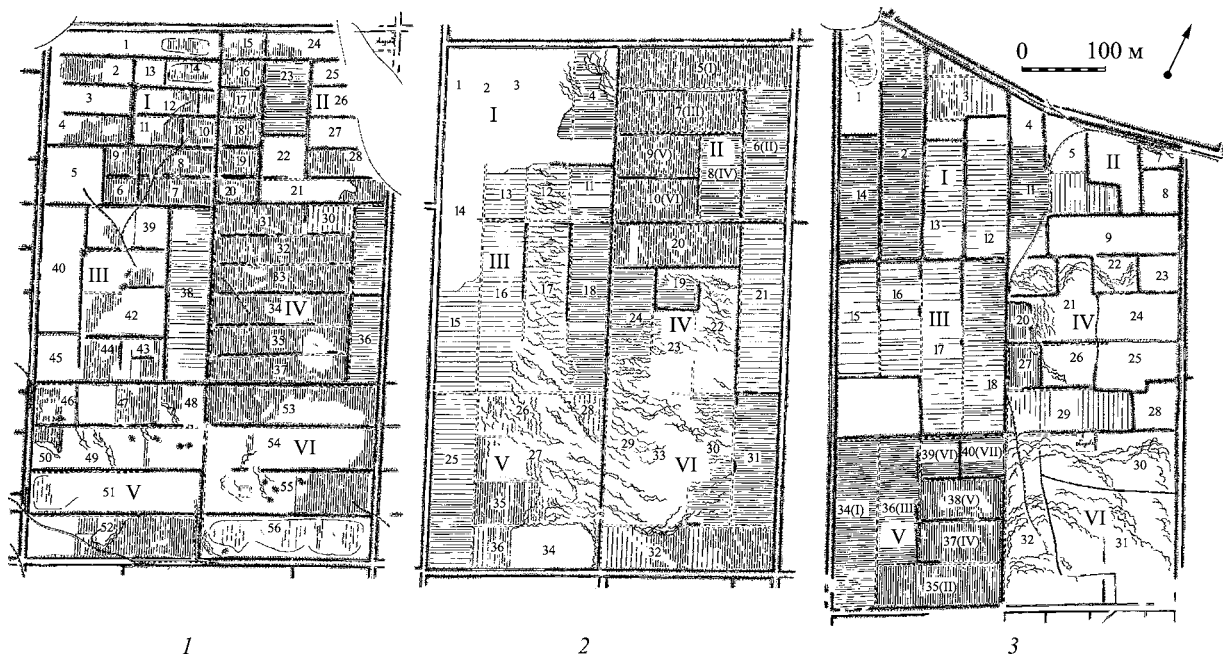

Рис. 2. Земельні ділянки на Гераклейському п-ові, розділені на шість наділів площею 4,4 га кожен, за С.Ю. Саприкіним: 1 — ділянка 131; 2 — ділянка 137; 3 — ділянка 47. Римськими цифрами позначено наділи громадян, арабськими — номери полів

ко 1975, с. 3—26). Проте немає впевненості в тому, що розподіл землеволодінь громадян на дві частини був характерним для всіх без винятку полісів і всюди суворо дотримувався. Адже полісам, розташованим у різних районах античного світу, була притаманна певна специфіка розвитку (пор.: Graham 1983, р. 40—68), тому навряд чи є правомірним і методично виправданим переносити дані з творів давніх авторів про «ідеальний» поліс і декрету іссейців періоду його становлення на конкретно-історичні умови Херсонеса середини IV ст. до н. е.

Херсонесити освоювали сільськогосподарські території, що тепер можна вважати уже доведеним, у боротьбі з таврами (дет. див.: Зубарь, Кравченко 2003, с. 70—77; Zubar', Kravčenko 2003, р. 185—196; Зубарь 2004, с. 60—64), а це, у свою чергу, не могло не відбитися на характері наділення землею як перших поселенців, так і епойків, в яких, безумовно, була зацікавлена херсонеська громадянська община. Крім того, на Гераклейському п-ові переважають кам'яністі, малопотужні ґрунти і дуже мало вологи (Рогов 1996, с. 74). Для того, щоб зробити земельну ділянку в такому районі придатною для сільськогосподарського використання, треба було зібрати величезну кількість каменю з поверхні та створити штучну агротехнічну систему. Про це свідчить не лише археологічне вивчення Гераклейського п-ова (Стржелецкий 1961, с. 68—73), але й термінологія, що використовувалася в епіграфічних пам'ятках Херсонеса, в яких, на думку Ю.Г. Виноградова, гекаторюгом називалася земельна ділянка, де «повністю була

Рис. 3. Зображення Партенос, яка сидить зі стрілою в руці, та лані на херсонеській монеті 370—360 рр. до

вибрана зрушена скеля» (Виноградов, Щеглов 1990, с. 367—368; пор.: Соломоник, Николаенко 1990, с. 85—86).

Такі роботи вимагали неабияких трудових витрат і часу. Втім, оскільки нині немає якихось надійних даних про широке залучення рабів класичного типу в сільськогосподарському виробництві на Гераклейському п-ові (Зубарь 1993, с. 62—67), обробка й використання ділянки площею навіть 4,4 га вимагали значних зусиль і щоденної тяжкої праці всіх членів родини її власника. Це робить нереальним припущення про виділення повноправним херсонеситам у середині IV ст. до н. е. наділів удвічі більшої площі, розташованих, до того ж, у різних районах хори в той час, коли процес становлення поліса в Херсонесі вже завершився (пор.: Сапрыкин 1994, с. 140).

З іншого боку, створення на Гераклейському п-ові досить складної агротехнічної системи і наявність чіткої системи земельних ділянок площею 17,6 і 26,4 га, обмежених дорогами (рис. 1) (Виноградов, Щеглов 1990, с. 370; Николаенко 1999, с. 33—67; 2001, с. 187—195; Nikolaenko

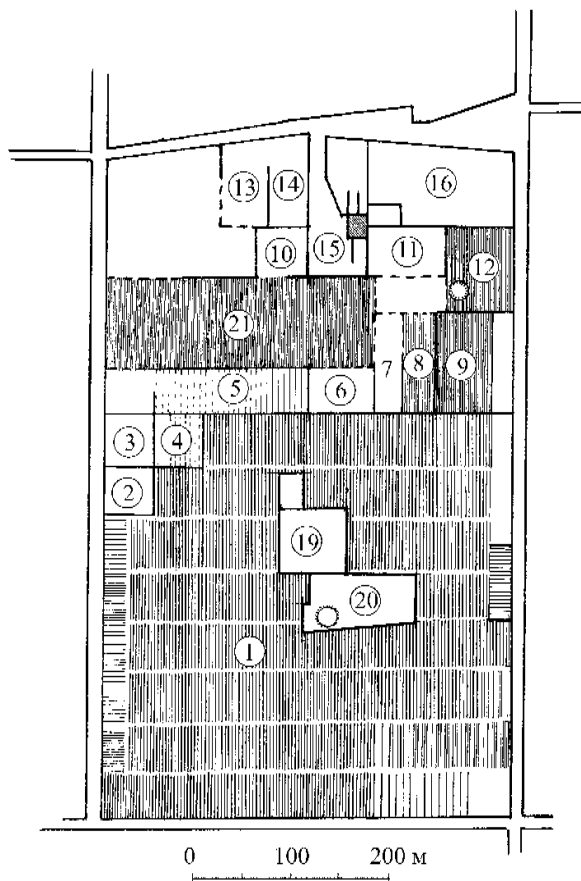

Рис. 4. Земельна ділянка № 26 на Гераклейському п-ові, де вже не простежується розподіл на шість частин по 4,4 га, за С.Ф. Стржелецьким. У колах наведено нумерацію окремих ділянок

2003, р. 131—144), дозволяють припускати, що цей район освоювали за певним планом не окремі родини на свій страх і ризик, а їхні об'єднання. З огляду на те, що в Аттиці земля ділилася за демами (Андреев 1967, с. 53; Яйленко 1982, с. 244; Глускина 1983, с. 40, 52; Osborne 1992, р. 42—46), а в Римі — за центуріями (Свенцицкая 1957, с. 97; 1960, с. 57; Корсунский 1985, с. 68), з певною ймовірністю можна припустити, що в Херсонесі такими об'єднаннями могли бути гекатосії — військово-політичні підрозділи громадянської общини (Сапрыкин 1994, с. 135—136, 138; пор.: Виноградов, Щеглов 1990, с. 332; Пальцева 1999, с. 205; Андреев 2004, с. 194—195, прим. 30; с. 203) або філи (пор.: Виноградов 1993, с. 61—66; Андреев 2004, с. 188—193), що організували і спрямовували процес освоєння Гераклейського п-ова. У цьому, мабуть, слід вбачати одну з особливостей розвитку дорійського Херсонеса, де громадянська община активно втручалася в господарське життя своїх членів (Даниленко 1993, с. 238). На користь такого висновку побічно свідчать високий рівень типізації житлових споруд у місті часу розмежування Гераклейського п-ова й організація регулярного планування Херсо-

неса в середині IV ст. до н. е. (Буйских, Золотарев 2001, с. 119), що добре узгоджується з даними про специфічний менталітет дорійців (пор.: Thuc. I, 84, 3).

Розмірковуючи про розмежування Гераклейського п-ова, де в середині IV ст. до н. е. існував принцип рівного наділення всіх громадян землею, не слід забувати, що такий стан зберігався недовго. З різних обставин хтось із громадян міг позбутися свого земельного наділу, а хтось — його розширити (рис. 4). Інакше кажучи, для визначення характеру землекористування на хорі Херсонеса, хоч і дуже приблизного, слід розглянути питання про рівень концентрації землі на Гераклейському п-ові. Крім того, на наявних джерелах необхідно спробувати з'ясувати, наскільки це можливо, чи мав тут місце процес збезземлювання частини громадянського колективу, що, природно, не могло не позначитися на соціально-економічному і політичному розвитку Херсонеса в елліністичний період.

На підставі вивчення внутрішнього поділу земельних наділів на поля і загальну кількість садиб, зафіксованих на Гераклейському п-ові, свого часу було зроблено висновок про те, що лише близько 23—26 % усього земельного фонду в цьому районі перебувало у власності великих і середніх землевласників, а на дрібне громадянське землеволодіння припадало 74—77 % усієї землі, що оброблялася (Зубарь 1993, с. 23). Проте у зв'язку з виходом двох монографій Г.М. Ніколаєнко, присвячених хорі Херсонеса (Николаенко 1999; 2001), де, порівняно з більш ранніми її роботами (пор.: Николаенко 1985, с. 11—15; 1988, с. 203—211), на підставі яких були зроблені відповідні підрахунки (Зубарь 1993, с. 19—24, 31—32), зазначені висновки потребують істотного коригування.

По-перше, варто підкреслити, що система розмежування землі на Гераклейському п-ові, базові принципи якої було, безумовно, закладено близько середини IV ст. до н. е., простежена за обмірюваннями на місцевості та даними аерофотографування, відбиває стан на кінець пізньоантичного періоду. Адже, за одностайною думкою дослідників, в епоху середньовіччя тут могли відбутися лише незначні зміни (Стржелецкий 1961, с. 133—134; Кругликова 1981, с. 14—16; Зубарь 1993, с. 34), тому опубліковані Г.М. Ніколаєнко дані насамперед свідчать про структуру землекористування на Гераклейському п-ові в пізньоантичний період, а висновки для більш раннього часу є значною мірою гіпотетичними³.

³ З огляду на зазначене, щонайменше дивною є наявність у назвах монографій Г.М. Ніколаєнко підзаголовку «Земельний кадастр IV—III ст. до н. е.» (Николаенко 1999; 2001).

По-друге, варто звернути увагу на те, що аж до епохи раннього середньовіччя система земельних ділянок, розділена дорогами, не втратила своєї чіткості. Отже, в її основі продовжували залишатися ділянки площею 17,6 і 26,4 га, які теоретично можна розглядати як розміри максимально можливих за умов Херсонеса великих землеволодінь (пор.: Зубарь 1999, с. 23), позаяк внутрішнє розмежування цих ділянок на поля аж до кінця античної епохи залишалося дуже дрібним. За уточненими даними Г.М. Ніколаєнко, площа переважної більшості полів становила 4,4 га і менше (рис. 2) (Николаенко 2001, с. 3, 148—157, додаток 1), і вже не можна говорити про 15 полів площею по 13,2 і 16,6 га (пор.: Николаенко 1985, с. 13), які розглядали як показник наявності тут великих землеволодінь (Зубарь 1993, с. 32—33). Адже інтенсивне ведення господарства вимагає обробки полів значної площі, а за умов дрібного розподілу землі воно було дуже утруднене, якщо взагалі можливе (див.: Зубарь 1993, с. 33).

Зрештою, якщо раніше земельні ділянки із садибами, з яких було відомо лише 84 (Николаенко 1988, с. 203), розглядали як показник наявності на хорі Херсонеса великих і середніх господарств (Зубарь 1993, с. 23), то тепер про це можна говорити лише з цілою низкою істотних застережень. За поновленими даними Г.М. Ніколаєнко, садиби зафіксовано на більш ніж половині земельних ділянок площею 17,6 і 26,4 га (241, за Г.М. Ніколаєнко, 2001, с. 148—157). Утім, вкрай недостатня їх вивченість, за незначними винятками (див.: Стржелецкий 1961, с. 90, 111; Кругликова 1981, с. 14; Saprikin 1994, р. 13—62; 2003, р. 145—164; Кузицин, Иванчик 1998, с. 205—232), і невизначеність датування переважної більшості таких споруд поки що не дозволяє використовувати цей матеріал для якихось серйозних соціально-економічних реконструкцій чи підрахунків. Матеріал, введений до наукового обігу Г.М. Ніколаєнко (2001), на жаль, не заповнив цієї лакуни, оскільки в її монографії відсутній аналіз керамічних комплексів, а подано здебільшого лише сумарний опис садиб⁴.

Необхідно зважити й на те, що на 25 земельних ділянках, за спостереженнями Г.М. Ніколаєнко, зафіксовано по дві, а на двох — навіть по три садиби (Николаенко 1999а, с. 112; 2001, с. 4, 148—157, додаток 1). Попри те, що в деяких

⁴ Принагідно слід зазначити, що наведені в роботі Г.М. Ніколаєнко (Николаенко 2001, с. 9, 24, 53) датування монет зі скарбів, виявлених на території Гераклейського п-ова, безнадійно застаріли і вже давно переглянуті в науковій літературі (дет. див.: Гилевич 1973, с. 10—11; 1999, с. 358; Костромичева, Алексеенко 1983, с. 40—43; Туровский 1997, с. 25—26).

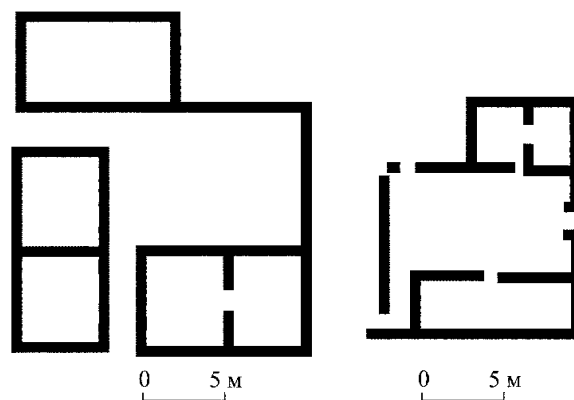

Рис. 5. Плани будинків з баштами кінця IV — початку III ст. до н. е. на ділянках № 9 і 10, за І.Т. Кругликовою

випадках їх не можна точно датувати, наявність кількох садиб на одній земельній ділянці свідчить, що в її межах було розташовано кілька господарств, і їх у жодному разі не можна розглядати як центри великих землеволодінь.

Г.М. Ніколаєнко, відмовившись від своїх колишніх датувань (див.: Кругликова 1981, с. 13—14), вважає, що будинки з вежами на земельних наділах громадян з'являються вже близько середини IV ст. до н. е. Вони зводяться на Гераклейському п-ові в кілька етапів, останній з яких датується 30-ми рр. IV ст. до н. е. (Николаенко 1999, с. 41). Проте беззастережно погодитися із запропонованою класифікацією нині навряд чи можливо.

На відміну від інших дослідників (пор.: Кац 1972, с. 30—35; Золотарев, Туровский 1990, с. 74—81; Saprikin 2003, р. 145—164), Г.М. Ніколаєнко не аналізує весь комплекс керамічного матеріалу, а посилається лише на наявність на пам'ятках синопських клейм на черепиці й амфорах середини IV ст. до н. е., не уточнюючи, до яких конкретно хронологічних груп вони належали, і не публікуючи малюнків або фотографій найпоказовішого матеріалу (Николаенко 1999, с. 41). Тому цей принципово важливий для реконструкції історії землекористування на Гераклейському п-ові висновок має бути підкріплений не посиланнями на синопські клейма, а аналізом усього масового матеріалу, який практично залишився поза увагою дослідниці (див.: Николаенко 2001).

Не виключено, що синопські клейма середини IV ст. до н. е., які згадує Г.М. Ніколаєнко, можуть свідчити про початок будівництва на наділах Гераклейського п-ова саме в той час простих квадратних чи прямокутних у плані будинків-башт (рис. 5), на відміну від укріпленого стіною Маячного (Кругликова 1981, с. 14; Николаенко 1999, с. 41; 2001, с. 4; пор.: Щеглов 1978, с. 61—64; Lohman 1992, р. 39—56). Такі будинки-башти були одним із типів ізолюваної

Рис. 6. Садиба на ділянці № 10, за С.Ю. Саприкіним

Рис. 7. Садиба на ділянці № 100, за Г.М. Ніколаєнко

сільської будівлі (пор.: Jones 1973, р. 418, 419; Saprikin 2003, р. 145—164). Вони не розраховані на довгострокову облогу, але в таких будинках-баштах власники земельного наділу разом з родиною могли сховатися на випадок раптового і нетривалого нападу в період сільськогосподарських робіт. Згодом саме ці будинки-вежі стали центрами садибних комплексів (пор.: Jones, Graham, Sackett 1973, р. 255—452; Osborne 1982, р. 15—46; 1987, р. 53—74), будівництво яких, як свідчить археологічний матеріал, описаний самою ж Г.М. Ніколаєнко, найактивніше почалося не раніше кінця IV — початку III ст. до н. е. (Николаєнко 2001, с. 20—23, ділянки 25 і 26; с. 31, ділянка 41; с. 52, ділянка 87; с. 38, ділянка 57; с. 51, ділянка 86; с. 57, ділянка 100; с. 65—66, ділянка 128; с. 65, ділянка 227 тощо; пор.: Туровский 1994, с. 16). Каталізатором цього

процесу, ймовірно, стала варварська загроза, яка трохи пізніше зумовила заходи громадянської общини, спрямовані на зведення на східному кордоні Гераклеїського п-ова під керівництвом Агасікла стіни з баштами, де дислокувався херсонеський гарнізон (дет. див.: Зубарь 2004, с. 52—60). Відсутність стандартизації та значне розмаїття у плануванні садиб дозволяє говорити про те, що їх зводили не колективи громадян, а власники наділів самостійно, і масштаби робіт насамперед залежали від матеріальних можливостей їхніх господарів (рис. 5, 6, 7, 8) (Кругликова 1981, с. 14). За умов кількісної переваги наділів порівняно невеликої площі та скромних доходів їхніх власників цей процес був досить тривалим.

На підставі зазначеного можна констатувати, що протягом всього античного періоду в

Рис. 8. Херсонеський напис щодо продажу чи оренди землі (з двох боків)

найближчих околицях Херсонеса кількісно переважало дрібне громадянське землеволодіння, яке було основою полісної соціально-політичної організації та економічного життя всього античного світу (Фролов 1956, с. 62; Ілюшечкин 1986, с. 73—99). Попри тенденцію до руху земельного фонду й збільшення низки земельних володінь (дет. див.: Зубарь 1993, с. 19—23), зокрема й завдяки оренді громадської і храмової землі, що підтверджується даними епіграфіки (Виноградов, Щеглов 1990, с. 364—269), нині немає підстав говорити про значний ступінь концентрації земельної власності та масове збезземлювання громадян Херсонеса (див.: Зубарь 1993, с. 19—22; пор.: Николаенко 1988, с. 211). Для цього, на відміну від капіталістичної стадії розвитку, ще не склалися необхідні умови (пор.: Jones 1973, р. 97, 103; Штаерман 1978, с. 337; Кошеленко 1979, с. 228), а громадянська община, яка була верховним власником землі, актив-

но втручалася в цей процес і за допомогою законодавчих заходів мала йому протидіяти (пор.: Штаерман 1968, с. 655; Кошеленко 1979, с. 228).

На жаль, зроблений висновок про незначний рівень концентрації землі на Гераклеїському п-ові не можна проілюструвати більш-менш вірогідними підрахунками, що ґрунтуються на всій сукупності археологічного матеріалу. Проте вивчення системи землекористування в околицях Херсонеса у зв'язку з публікацією робіт Г.М. Николаенко (Николаенко 1999; 2001) одержало новий імпульс, який після аналізу всього наявного матеріалу дозволить говорити про характер землекористування конкретніше. Втім, уже тепер висновок про кількісну перевагу в Херсонесі дрібного землеволодіння і відсутність значної кількості великих господарств на Гераклеїському п-ові, зроблений на підставі отриманих даних, можна вважати твердо встановленим фактом.

Андреев В.Н. Аттическое общественное землевладение // ВДИ. — 1967, № 2.

Андреев Ю.В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит). — СПб., 2004.

Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — К., 1977.

Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. — М., 2003.

Буйских А.В., Золотарев М.И. Градостроительный план Херсонеса Таврического // ВДИ. — 2001, № 1.

Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — 1983. — Т. 1.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Виноградов Ю.Г. Дорийские филы в Херсонесе Таврическом // ВДИ. — 1993, № 4.

Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история и культура. — М., 1990.

Гилевич А.М. Хронология и топография кладов херсонесских монет IV—II вв. до н. э. и некоторые вопросы скифо-херсонесских взаимоотношений // Античные государства Северного Причерноморья и варварский мир: Тез. докл. — Л., 1973.

Гилевич А.М. Хронология и топография кладов и коллективных находок херсонесских монет IV—II вв. до н. э. // Археологические вести. — 1999, Вып. 6.

- Глускина Л.М. Фратрия и род в структуре Афинского полиса в IV в. до н. э. // ВДИ. — 1983, № 3.
- Даниленко В.Н. Херсонес и тавры Гераклейского полуострова // МАИЭТ. — 1993, № 3.
- Зедгендзе А.А. Херсонес в классический период: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1983.
- Золотарев М.И., Туровский Е.Я. К истории сельских усадеб на Гераклейском полуострове // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990.
- Зубар В.М. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія. — 1990, № 1.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. — К., 2004.
- Зубарь В.М., Кравченко Э.А. Об одном аспекте греко-таврских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV вв. до н. э. // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва—Магнитогорск, 2003. — Т. 13.
- Илюшечкин В.П. Сословно-классовое общество в истории Китая. Опыт системно-структурного анализа. — М., 1986.
- Кац В.И. О времени возникновения сельскохозяйственных усадеб на Гераклейском полуострове // Античный мир и археология. — 1972, Вып. 1.
- Коваленко С.А. О монетном деле Херсонеса Таврического в позднеклассическую эпоху // НЭ. — 1999, Т. 16.
- Корсунский А.Р. Сельское население поздней Римской империи // История крестьянства в Европе. — 1985. — Т. 1.
- Костромичева Т.И., Алексеенко Н.А. Клад херсонесских монет IV—II вв. до н. э. // КСИА. — 1983, Вып. 174.
- Кошеленко Г.А. Градостроительная структура «идеального» полиса (по Платону и Аристотелю) // ВДИ. — 1975, № 1.
- Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. — М., 1979.
- Кошеленко Г.А. Древнегреческий полис // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1.
- Кругликова И.Т. Земельные наделы херсонеситов на Гераклейском полуострове // КСИА. — 1981, Вып. 168.
- Кузицин В.И., Штаерман Е.М. Проблемы классовой структуры и классовой борьбы в современной античной историографии античности // ВИ. — 1986, № 10.
- Кузицин В.И., Иванчик А.И. «Усадьба Василидов» в окрестностях Херсонеса Таврического (Результаты работ Херсонесской историко-археологической экспедиции исторического факультета МГУ в 1976—1987 гг.) // ВДИ. — 1998, № 1.
- Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004.
- Николаенко Г.М. Межевание полей Херсонесской хоры // КСИА. — 1985, Вып. 182.
- Николаенко Г.М. Херсонесская округа в I в. до н. э. — IV в. н. э. (по материалам Гераклейского полуострова) // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1.
- Николаенко Г.М. Херсонес Таврический и его хора // ВДИ. — 1999а, № 1.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. 2.
- Пальцева Л.А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. — СПб., 1999.
- Рогов Е.Я. Экология Западного Крыма в античное время // ВДИ. — 1996, № 1.
- Русяева А.С., Русяева М.В. Верховная богиня античной Таврики. — К., 1999.
- Сапрыкин С.Ю. О внутренней колонизации Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1994, № 3.
- Свенцицкая И.С. Зависимое население на землях городов Западной Малой Азии в период эллинизма // ВДИ. — 1957, № 3.
- Свенцицкая И.С. Земельные владения эллинистических полисов в Малой Азии // ВДИ. — 1960, № 3.
- Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н. э. (к IOSPE, I², № 403) // ВДИ. — 1990, № 2.
- Стоянов Р.В. Демографическая ситуация в Херсонесе Таврическом в V—I вв. до н. э. по данным городского некрополя // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — 2002. — 10.
- Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб. — 1961. — 6.
- Туровский Е.Я. Хронология сельских усадеб Херсонеса на Гераклейском полуострове: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 1994.
- Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима III—I вв. до н. э. — М., 1977.
- Фролов Э.Д. Экономические взгляды Ксенофонта. Анализ трактата «Об управлении хозяйством» // Уч. зап. ЛГУ, 1956. — Сер. истор. — № 192. — Вып. 21.
- Штаерман Е.М. Античное общество. Модернизация истории и исторические аналогии // ПИДО. — 1968, Кн. 1.
- Штаерман Е.М. Древний Рим: Проблемы экономического развития. — М., 1978.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978.
- Яйленко В.П. К интерпретации декрета иссейцев о разделе земли колонистами // ВДИ. — 1971, № 2.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.
- Finley M.I. The Ancient Economy. — Berkeley—Los Angeles, 1973.

- Graham A.J.* Colony and Mother City in Ancient Greece. — 2nd Ed. — Chicago, 1983.
- Jameson M.H.* Agricultural Labor in Ancient Greece // *Agriculture in Ancient Greece*. — Stockholm, 1992.
- Jones A.H.M.* The Decline of the Ancient World. — 1966.
- Jones J.E., Graham A.J., Sackett L.H.* An Attic country House below the Gave of Pan at Vary // *British School at Athens, Annual*. — 1973, Vol. 68.
- Lohman H.* Agriculture and Country Life in Classical Attica // *Agriculture in Ancient Greece*. — Stockholm, 1992.
- Nikolaenko G.M.* The Chersonesean Chora in Light of the New Investigations in the Herakleian Peninsula (1991—2003) // *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday*. — Aarhus University Press, 2003.
- Osborne R.* Demos: The Discovery of Classical Attica. — Cambridge, 1982.
- Osborne R.* Classical Landscape with Figures // *The Ancient Greek City and its Countryside*. — London, 1987.
- Osborne R.* «Is It a Farm?» The definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece // *Agriculture in Ancient Greece*. — Stockholm, 1992.
- Salvian F., Vatin C.* Le Cadastre de Larissa // *BCH*. — 1974, Vol. 48, I.
- Saprikin S.J.* Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Chersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula — 1974 — 1990). — Amsterdam, 1994.
- Saprikin S.J.* The Chersonesean Farmhouse on Land-plot no. 49 on the Lighthouse Point // *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday*. — Aarhus University Press, 2003.
- Welwei K.-W.* Die griechische Polis. Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit. — Stuttgart, 1998.
- Will E.* Histoire politique du monde hellénistique (323 — 30 av. J. — C.). — Nancy, 1966. — T. 1.
- Zubar' V.M., Kravčenko E.A.* Interpretation of Group of Archaeological Sites in the vicinity of Tauric Chersonesos // *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday*. — Aarhus University Press, 2003.

Одержано 07.09.2004

В.М. Зубарь

О ХАРАКТЕРЕ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ХЕРСОНЕСЕ ТАВРИЧЕСКОМ

На основании результатов изучения размежевания земли на Гераклеийском полуострове можно констатировать, что в середине — второй половине IV в. до н. э., как и в продолжение всего античного периода, в ближайших окрестностях Херсонеса количественно преобладало мелкое гражданское землевладение, являвшееся основой полисной социально-политической организации и экономической жизни античного мира. Невзирая на тенденцию к движению земельного фонда и укрупнение ряда земельных владений, в том числе и посредством аренды общественной и храмовой земли, сейчас нет оснований говорить о значительной степени концентрации земельной собственности и о массовом обезземеливании граждан Херсонеса. К сожалению, пока вывод о незначительном уровне концентрации земли на Гераклеийском полуострове не может быть проиллюстрирован с помощью каких-либо подсчетов, базирующихся на всей совокупности археологического материала. Однако изучение системы землепользования в окрестностях Херсонеса в связи с публикацией последних работ Г.М. Николаенко получило новый импульс, который после завершения анализа и публикации всего имеющегося в распоряжении исследовательницы массового археологического материала позволит говорить о характере землепользования более конкретно. Тем не менее уже сейчас вывод о преобладании в Херсонесе мелкого землевладения и отсутствии значительного количества крупных хозяйств на Гераклеийском полуострове на протяжении всей античной эпохи, сделанный на базе имеющихся данных, может считаться твердо установленным фактом.

V.M. Zubar

TO THE CHARACTER OF LANDOWNERSHIP IN TAURIC CHERSONESOS

Relying on the study of the land demarcation on the Herakleian peninsula one can state that in middle — second half of the IV c. BC, as well as during the whole Ancient period, the near chora of Chersonesos was mainly represented by small-size civil landownership, which was the basis of polis' social and political organization and economic life of the Ancient world. Despite the tendency towards turnover of available land and consolidation of a number of estates, including that by means of renting public and temple lands, now there is no reason to believe in considerable concentration of land property and in large-scale dispossession of land among the citizens of Chersonesos. Unfortunately, being the conclusion regarding low concentration of land on the Herakleian peninsula is impossible to be illustrated by any kind of calculations based on the whole body of archaeological materials. However, the study of land tenure system in the environs of Chersonesos was given new impetus owing to the works recently published by G.M. Nikolaenko. That will permit discussing the character of land tenure more specifically after the analysis and publication of all mass archaeological material, which the researcher has at her disposal. Even now the conclusion regarding prevalence of small-size landowning in Chersonesos and absence of a considerable number of large estates on the Herakleian peninsula throughout the whole Ancient period, made on the grounds of the already available data can be considered to be a fixed fact.